

ՆԱԶԵՒԻ ՆԱԿԱՍԱՐԴՅԱՆ

1905-1911 թթ. ԻՐԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՀԱՐԺՄԱՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

1905-1911 թթ. Իրանում տեղի ունեցած սահմանադրական շարժման վերաբերյալ խորհրդային շրջանի մի շարք աշխատություններ կարևոր տեղեկատվական և գիտական արժեք են ներկայացնում: Սակայն ժամանակաշրջանին բնորոշ գաղափարական նկատառումներից ելնելով՝ պատմագրության մեջ տասնամյակներ շարունակ կամ լուռ շրջանցվել կամ ոչ պատշաճ ուսումնասիրության է ենթարկվել Իրանում 1905-1911 թթ. սահմանադրական հեղափոխությանը հայերի մասնակցության խնդիրը¹:

Սահմանադրական շարժումն Իրանում XIXդ. երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին արտաքին քաղաքական բազմաթիվ իրադարձությունների և երկրի ներսում ձևավորված սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի հետևանք էր:

Իրանի միջնադարյան քաղաքական և կիսաավատական կարգը, խոշոր ավատատերերի անջատողական ձգտումները, անձի և գույքի անապահովությունը, օտարերկրյա տերությունների, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի և ցարական Ռուսաստանի միջամտությունն Իրանի ներքին խնդիրներին բավականին լուրջ խոչընդոտներ էին, որոնք արգելակում էին երկրի բնականոն զարգացումը: Չնայած իրականացվող որոշ բարեփոխումներին և պետական ապարատի եվրոպականացման առանձին փորձերին, Իրանը շարունակում էր մնալ գյուղատնտեսական թերզարգացած երկիր: Ավատատիրական մնացորդները և օտարերկրյա տերությունների չափազանց միջամտությունը երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքին, առաջին հերթին սահմանափակում էին երկրում ձևավորվող մանր ու

¹ Иванов М., Иранская революция 1905-1911 годов, Москва, 1957; Арутюнян Г., Иранская революция 1905-1911гг. и большевики Закавказья, Ереван, 1956; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1981, էջ 438-440; Бор-Раменский Е., К вопросу о роли большевиков Закавказья в Иранской революции 1905-1911гг., Историк марксист, № 11, 1940 և այլն:

միջին բուրժուազիայի և լիբերալ հողատերերի գործունեությունը, որոնց շրջանում աստիճանաբար ձևավորվում էին ազգային բուրժուազիային հատուկ հատկանիշներ: Հասարակության այդ շերտը քաջ գիտակցում էր գործող կարգերում արմատական փոփոխություններ իրականացնելու, երկրի կենտրոնացման և միասնական շուկայի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

XIX դարի վերջին տասնամյակներն Իրանում նշանավորվեցին ազգային ինքնագիտակցության բուռն վերելքով: Դրան առաջին հերթին նպաստում էին Իրանում և արտերկրում բնակվող մտավորականության գործունեությունը, արտասահմանում կրթություն ստացած իրանցիների ստվար զանգվածը, ազգայնական ոգով և քաղաքական ուղղվածությամբ թերթերն ու ամսագրերը²: Օսմանյան կայսրությունում և Ռուսաստանում տեղի ունեցող հեղափոխական խմորումները լայն արծազանք էին գտնում իրանական մամուլում: Կովկասի և Թուրքիայի հետ լեզվական և մշակութային ընդհանրությունները Թավրիզը վերածեցին սահմանադրական շարժումը սնող քաղաքական կենտրոնի:

Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքում կարևոր գործոն էր նաև շիա հոգևորականության մեծ ազդեցությունը, որո անընդհատ միջամտում էր երկրի կառավարման հարցերին: Ըստ այդմ, վերջինիս և դաջարական իշխող վերնախավի միջև հարաբերությունները մշտապես լարված էին: XX դարասկզբին դաջարական կառավարության կողմից հոգևորականության արտոնություններն ու իրավունքները սահմանափակելու հետևանքով այդ առձակատումն էլ ավելի սրվեց³, որի հետևանքով բարձրաստիճան հոգևորականների զգալի մասն օժանդակեց երկրում սահմանադրական կարգերի հաստատմանը:

Իրանում սահմանադրական շարժման սկիզբ է համարվում 1905 թ. դեկտեմբերը: Խորը տնտեսական ճգնաժամից անմիջապես հետո պայթեցին մի շարք հասարակական բողոքներ՝ մեկը մյուսից ավելի հուժկու, որոնց հետևեց 1906 թ. հուլիսյան բեստը⁴: Թեիրանի

² 1905 թ. ավելի քան 150 ամուն մամուլ էր հրատարակվում Թեիրանում, 50-ը՝ Թավրիզում և շուրջ 15՝ Գիլանում: Browne E., The Press and Poetry of Modern Persia, Cambridge University Press, 1914, pp. 27-166.

³ Шумов Г., Персия под властью последних Каджаров, Ленинград, 1933, с. 24, 78-79.

⁴ Անձեռնմխելիության իրավունք մզկիթներում, դամբարաններում, մուսուլմանական սրբավայրերում, ինչպես նաև դեսպանատների տարածքներում՝ իշխանությունների

բրիտանական դեսպանատան այգում: Երկրի հյուսիսում, այնուհետև մայրաքաղաքում սկսեցին ձևավորվել և ընդհատակից դուրս գալ քաղաքական և հեղափոխական կոմիտեները (էնջումենները): Սկզբնական փուլում դրանք իրականացնում էին տեղական ընտրական մարմնի գործառույթ:

1905 թ. օգոստոսի 5-ին Մոզաֆֆար էդ-Ռին շահը ստորագրեց Իրանում սահմանադրական կարգեր և Ազգային ժողով (Մեջլիս) հիմնելու մասին հրամանագիր: 1906 թ. դեկտեմբերի 30-ին մահամերձ շահը հաստատեց նաև Սահմանադրության առաջին մասը՝ «Հիմնական օրենքը»⁵: 1907 թ. հուլիսին, նրա մահվանից հետո նոր շահի հռչակվեց որդին՝ Ատրպատականի կառավարիչ Մոհամմեդ Ալին: 1907 թ. հոկտեմբերի 7-ին վերջինս հաստատեց Սահմանադրության Հիմնական օրենքի «Հավելումները»⁶: Հիմնական օրենքի «Հավելումները» նախատեսում էին կազմակերպել նահանգային և շրջանային էնջումեններ ողջ երկրի տարածքում: «Հավելումների» 90,91,92,93 հոդվածները վերաբերում էին նահանգային էնջումենների իրավունքներին⁷: Համաձայն Սահմանադրության, էնջումենները ձեռք բերեցին տեղական ընտրական, խորհրդատվական ինքնակառավարման մարմնի արտոնություններ և իրավունքներ: Ակզբում Կովկասում, այնուհետև Իրանում կազմակերպվեցին գաղտնի «մոջահեդների» (մարտիկներ սրբազան գործի համար) հեղափոխական միություններ, ֆիդայական ջոկատներ, որոնք պատրաստ էին զոհաբերելու իրենց հանուն սահմանդրական կարգերի հաղթանակի⁸: Մոջահեդները ազգային-հեղափոխական, ռազմական

կողմից հետապնդվելու դեպքում:

⁵ Քասրափի Ա., Թարիխ-ե մաշրուֆ-ե Իրան, Թեհրան, 1379, ս. 171-172, (պարս.): Constitutions, Electoral Laws, Treaties, of States in the Near and Middle East, Duke University Press, 1947, pp. 68-78.

⁶ A Brief Narrative of Recent Event in Persia, Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", trans. by Brown Ed., London, 1909, pp. 87-101; Сборник дипломатических документов касающихся Событий в Персии (այնուհետ՝ Сборник дип. док...), Санкт-Петербург, 1911, с. 1-2.

⁷ A Brief Narrative of..., p. 99.

⁸ Մոջահեդների միության ծրագիրը ընդունվել է 1907 թ. սեպտեմբերի 10-ին Մեշհեդում (մոջահեդների ներկայացուցչական ժողովում), Afary J., Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911, A Century of Revolution Social Movements in Iran, ed. J. Foran, v. II, University of Minnesota Press, 1994, p. 29.

այն ուժն էր, որի վրա հիմնվում էին էնջումենտերը և գործող հեղափոխական կազմակերպությունները:

Սահմանադրական շրջանում ամկա էին երկու հակադիր խմբավորումներ՝ «Մաշրուֆիե» և «Մոսթաբեթ» (սահմանադրականներ և հակասահմանադրականներ): Իշխող վերնախավը, հատկապես ազնվականությունը մոսթաբեդների ճամբարում էր և մեղադրում էր սահմանադրականներին՝ իսլամի սկզբունքներից շեղվելու մեջ: Սահմանադրության կողմնակիցներն ավելի փոքրաթիվ էին՝ հիմնականում. մտավորականությունը, բուրժուազիան և այսպես կոչված «բազարիները» (մանր ու միջին բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, արհեստավորները): Ընդհանուր առմամբ սահմանադրական շարժման սկզբնական փուլում հասարակության մեծ մասն ուներ հակասահմանադրական տրամադրություններ: Սակայն, երբ բարձր հոգևորականությունը սատարեց շարժմանը, հասարակության մյուս՝ ավելի ցածր դասերի ներկայացուցիչները նույնպես միացան նրանց⁹: Ուլեմները ստանձնեցին շարժման ղեկավարությունը՝ փորձելով իրենց հետևից տանել զանգվածներին:

1905 թ. ռուսական հեղափոխության ալիքը Իրան հասավ կովկասյան քաղաքներում արտագնա աշխատանքների մեկնած բանվորների, Ռուսաստանի համալսարաններում կրթություն ստացած իրանցի ուսանողների, Իրանի հետ գործարար կապեր ունեցող մարդկանց, գլխավորապես իրանցի և ռուս առևտրականների միջոցով: Բազմաթիվ կովկասցի հեղափոխականներ, այդ թվում նաև հայեր, որոնք Իրան էին փախել ռուսական իշխանությունների հետապնդումներից, նույնպես հեղափոխական գաղափարախոսության ներկրողներ էին:

Մեծ թիվ էին կազմում նաև թե՛ Իրանի հյուսիսային շրջաններում Կովկասից արտագնա աշխատանքների մեկնած բանվորները, թե՛ Անդրկովկասի նավթային արդյունաբերությունում աշխատող իրանցիները¹⁰:

⁹ Реза Годс М., Иран в XX век. Политическая история, Москва, 1994, с. 45-46; Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, Princeton, New Jersey, 1982, p. 58.

¹⁰ Օրինակ՝ Գիլյանում ձկնարդյունաբերության ձեռնարկություններում զբաղված էին 4200 բանվոր, որոնցից 3200-ը ռուսահայատակ էին: Իսկ Անդրկովկասում աշխատող իրանցիների թիվը 1905 թ. շուրջ 62 000 էր հասնում: XX դարի առաջին տասնամյակում Բաքվի նավթաշխարհի բանվորների 50% իրանցիներ էին: Կովկասում ծաղկունք էին ապրում պարսից գրականությունն ու կրթական հիմնարկները, հրատարակվում էին

Սահմանադրական կարգեր հռչակելուց անմիջապես հետո շահն անգիջում պայքար սկսեց սահմանադրականների դեմ: Այն ավելի կատաղի բնույթ ստացավ, երբ 1908 թ. հունիսի 22-ին շահը թեհրանում ռազմական դրություն հայտարարեց, իսկ հունիսի 23-ին Իրանի Կոզակական բրիգադի ռուս հրամանատար գնդապետ Վ.Պ. Լյախովի աջակցությամբ պետական հեղաշրջում իրականացրեց՝ ռմբակոծելով Մեջլիսի շենքը: Հայտարարվեց, որ Մեջլիսն ու էնջումենները ցրվում են: Սպանվեցին, ձերբակալվեցին և երկրից արտաքսվեցին սահմանադրական շարժման բազմաթիվ առաջնորդներ¹¹: Բռնությունների այս նոր պայմաններում հեղափոխական շարժումը տեղափոխվեց երկրի հյուսիսային շրջաններ, մասնավորապես՝ Ատրպատական և Գիլյան: Այստեղ կենտրոնացան Կովկասից ժամանած զինյալ խմբեր՝ կազմված հայերից, վրացիներից և ադրբեջանցիներից, որոնք իրենց հետ զենք, զինամթերք, քարոզչական գրականություն էին բերում¹²: Թավրիզում սկսեցին խտանալ նաև հետադիմական ճանքարի ուժերը, որոնք կատաղի պայքարի մեջ մտան սահմանադրականների հետ: Ատրպատականի սոցիալ-դեմոկրատների կազմակերպությունը, Թավրիզի էնջումենը, մոջահեդների խմբերը կազմակերպեցին ազգային ինքնապաշպանական բանակ՝ Սաթթար խանի ղեկավարությամբ, որի մեջ ընդգրկվեցին նաև Անդրկովկասից ժամանած հայ, վրացի և ազերի հեղափոխականներ¹³: Էնջումենների աչքի ընկնող անդամները, որոնք փախել էին երկրից և ընդհատակյա գործունեություն ծավալել

թերթեր, իրանցի վաճառականներն իրենց հայրենակիցների համար բաց էին անում արագ դաքնթացների ուսումնական կենտրոններ և այլն: Ռուսաստանում (Անդրկովկասում) գոյություն ունեին սոցիալ-դեմոկրատական կողմնորոշմամբ տարատեսակ իրանական կազմակերպություններ, որոնց անդամակցում էին բազմաթիվ իրանցի աշխատավորներ և մտավորականներ: Բացվում է հիմնադրվել իրանական ազդեցիկ՝ «Եթեքմայուն-ե Ամյուն» սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը: Արտագնա աշխատանքների մեկնած իրանցիները հայրենիք էին վերադառնում կատարելապես քաղաքականացված: Արդյունքում Իրանում ձևավորվում էին քաղաքական ծախս կողմնորոշմամբ հոսանքներ: Հայ, ասորի, վրացի և իրանցի բանվորները, չնայած իրանական հասարակությանը բնորոշ ռասայական և կրոնական մասնատվածությանը, համատեղ քաղաքական գործունեություն էին ծավալում զանազան հեղափոխական էնջումեններում (կոմիտեներ): Реза Годс М., Иран в XX веке... с. 32-33.

¹¹ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911, New York, 1996, pp. 140-142.

¹² Abrahamian Er., Iran between Two Revolution, Princeton, New Jersey, 1982, pp. 96-97.

¹³ Шумов Г., Персия под властью..., с. 114-115.

Կովկասում, նույնպես վերադարձան՝ համալրելով շարժման զինված մասնակիցների շարքերը¹⁴:

Իրանի սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցության կարևոր պատմական փաստը ճիշտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է ավելի լայն դիտարկել քաղաքական և սոցիալական այն պայմանները, որոնցում ապրում էր պետականություն չունեցող հայ ժողովուրդը:

XIX դ. Թուրքիայում, Կովկասում և Իրանում ապրող հայերը բաժանված էին ոչ միայն աշխարհագրորեն, այլև գտնվում էին սոցիալական, տնտեսական, մտավոր և քաղաքական զարգացման տարբեր մակարդակներում: Իրանի հայկական համայնքը, ի տարբերություն Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների հայկական համայնքների, ավելի փոքրաթիվ էր, սակայն քաղաքական առումով, որպես կրոնական փոքրամասնություն, գտնվում էր ավելի շահեկան պայմաններում: 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրից հետո XIX դ. վերջին և XX դարասկզբին Իրանի հայ բնակչությունը կենտրոնացած էր հիմնականում Ատրպատականի, Գիլանի և Սպահանի հատվածներում: Նրանց մոտավոր թիվը, ըստ տարբեր աղբյուրների, հասնում էր 63000-70000¹⁵: Նշված ժամանակաշրջանն իրանահայ գաղութի համար նշանավորվեց աշխարհիկ կրթություն ստանալու և երկրի քաղաքական կյանքին մասնակից լինելու լայն հնարավորություններով:

XIX դ. վերջին Իրանում, մասնավորապես Ատրպատականում, հայկական համայնքի կրթված և քաղաքականացված տարրը ծնավորվում էր կովկասահայության հետ իր շփումների անմիջական ազդեցությամբ¹⁶: Այս ազդեցությունն ուժեղ էր Կովկասից եկող հայկական հեղափոխական երկու գլխավոր կուսակցությունների՝

¹⁴ Afary J., The Iranian Constitutional..., p. 218.

¹⁵ Ստեփանյան Մ., Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում, Երևան, 1992, էջ 49-59; Ֆրանգեան Ե., Ատրպատականի (պատկերազարդ ժողովածու), Թիֆլիս, 1905, էջ 7; Փախլանյան Հ., Իրանահայ համայնքը (1941-1979), Երևան, 1989, էջ 32-33; Chaqueri C., Introduction to the Armenians of Iran: A Historical Persual; The Armenians of Iran, ed. by Chaqueri C., Harvard University Press, 1998, pp. 11-13; Curzon G., Persia and the Persian Question, London, 1892, v. I, pp. 493, 548.

¹⁶ Chaqueri C., Introduction to the Armenians of..., p. 5.

Հնչակյան կուսակցության¹⁷ (հետագայում՝ Սոցիալ-Դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցություն) և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության¹⁸ կողմից, որոնք Իրանի հյուսիսային շրջաններում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել դեռևս 1890 թ.-ականներից:

Բազմաթիվ փաստաթղթեր վկայում են, որ ինչպես այս կուսակցությունները, այնպես էլ սոցիալ-դեմոկրատական կողմնորոշմամբ հայկական այլ կազմակերպություններ գործուն մասնակցություն են ունեցել Իրանում սահմանադրական շարժմանը: Արդարացի էի լինի թերազնահատել նրանց ներդրումն Իրանի հասարակական-քաղաքական մտքի ձևավորման մեջ՝ ելնելով միայն այն հանգամանքից, որ տվյալ ժամանակահատվածում այս քաղաքական ուժերի ներսում և նրանց միջև առկա են եղել որոշ գաղափարական անհամաձայնություններ և մրցակցություն:

Մինչև Սահմանադրական հեղափոխության սկզբնավորումը հայ քաղաքական կուսակցությունները, ինչպես Հնչակյան, այնպես Դաշնակցությունը չէին միջամտում Իրանի ներքին քաղաքական խնդիրներին: Ազգային կուսակցությունների ներկայությունն Իրանում հիմնականում պայմանավորված էր իրանահայ համայնքում նրանց կրթական և հասարակական գործունեության հետ¹⁹: Մյուս կողմից Իրանի աշխարհագրական հարևանությունը թույլ էր տալիս այդ կուսակցություններին գործողություններ իրականացնել Օսմանյան

¹⁷ Կուսակցության մասին մանրամասն տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1456, ց. 1, գ. 5, 27, 19, 20; Կիսուր Ա., Պատմություն Ա.Դ. Հնչակեան Կուսակցության, Խ. Ա, Պէյրուք, 1962; Կուսակցության ծրագիրը տե՛ս «Հնչակյան կուսակցության ծրագիր», ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 5, թ. 1-6; Nalbandian L., The Armenian Revolutionary movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century, Barkley, Los Angeles, 1963.

¹⁸ Կուսակցության մասին մանրամասն տե՛ս Տասնապետյան Հ., Պատմություն Հայ Հեղափոխական Շարժման և Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության, Լիբանան, 2000; Վարանդյան Մ., Հ.Յ.Դաշնակցության Պատմություն, Խ. Ա, Թեհրան, 1981; Nalbandian L., The Armenian Revolutionary movement ...:

¹⁹ Կովկասից հայ հեղափոխական գործիչներից շատերը Իրան էին գործուղվում որպես ուսուցիչներ, ինչը մեծապես նպաստում էր Իրանում հայերի զգալի շերտի ոչ միայն քաղաքականացման, այլև նրանց կրթական մակարդակի բարելավմանը: Ուսուցչական գործունեությունն իր աշխատավարձով հնարավորություն էր ընձեռնում տեղում կուսակցական գործիչներ պահելու համար: Ուսուցչի պաշտոնում կարելի էր նշանակվել Առաջնորդարանի և Հոգաբարձուների խորհրդի միջոցով, հետևաբար, մեծ նշանակություն ուներ Թեմական Առաջնորդի կամ Հոգաբարձուների խորհրդի անդամների համակարանքը կամ հակակարանքը այս կամ այն կուսակցության նկատմամբ:

կայսրության հայկական շրջաններում: «Թավրիզը, Սալմաստը և խոյը այն կամուրջն էին, որոնցով անցնում էին «առաջին առաքելները» դէպի Երկիր գնալու համար. յատկապէս Սալմաստում էր, որ վարժում ու մարզում էին յեղափոխական մարտիկները, կազմակերպւում խմբերի մէջ (գինատար և մարտական), և ապա մէկնում Երկիր»²⁰:

Իրանում հնչակյանների գործունեության վերաբերյալ տեղեկություններն այդքան էլ առատ չեն, որքան դաշնակցության մասին հաղորդվող տվյալները: Հնչակյան կուսակցության շատ աղբյուրներ սահմանափակ են ի տարբերություն Իրանում ՀՅԴ ծավալած գործունեության մասին գոյություն ունեցող փաստացի նյութերի և պատմագրության: Բացի այդ, թեև հնչակյանները մասնաճյուղեր և խմբեր հիմնեցին Ատրպատականում ՀՅԴ-ից մի քանի տարի առաջ, սակայն ինչպես նշում է Հնչակյան պատմագիր Ա. Կիտուրը, նրանց դիրքերը բավականին թուլացան 1896 թ. ներկուսակցական ֆրակցիոն բաժանումից հետո և ապա 1905 թ. սկզբունքային պամակտումն նույնպես իր որոշակի անդրադարձն ունեցավ Ատրպատականի հնչակյան կազմի վրա²¹:

Դաշնակցականների և Հնչակյանների զենքի և ֆիդայիներին տեղափոխություններն Իրանի տարածքով փաստորեն ազատ էին ու չէին խոչընդոտվում իրանական կառավարության կողմից (Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների հետ ունեցած որոշ հակասությունների պատճառով): Դաշնակցականներն Իրանում նույնիսկ զենքի արտադրություն սկսեցին. 1891 թ. Թավրիզում հիմնվել է «Խարիսխ» գինագործարանը: Դաշնակցությունը հայթայթում էր զենք նաև Նոր Ջուղայում՝ Օսմանյան կայսրություն անցնող ֆիդայիներին բաժանելու

²⁰ Մինչև 1896 թ. Իրանում ՀՅԴ համար առաջնային նշանակություն ուներ Սալմաստում քուրք-պարսկական սահմանագլխում գտնվող Դերիկի վանքը: Այստեղ էին հավաքվում ՀՅԴ այնպիսի հայտնի դեմքեր ինչպես՝ Իշխան Հովսեփ Արղությանը, Վարդանը, Սև Քարեցի Սաքուն, Նիկոլ Դումանը և այլոք, որտեղից էլ նրանք անցնում էին Վասպուրական: Ուղեգրական կարևոր նշանակություն ուներ նաև խոյը, հատկապես Մակուի շրջանի Թաղէոս Առաքյալի վանքը: Բացի Ջուլֆա-Թավրիզ-Սալմաստ գծից, կարևոր էր նաև Ջուլֆայից խոյ տանող ճանապարհին Դարաշամբում գտնվող Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը, այստեղից էլ Վառ հայկական գյուղի և Դոթուրի վրայով դեպի «Երկիր» տանող ճանապարհը: Հնչակյանները նույնպես ունեին այդպիսի կացարաններ Սալմաստում, Իրանի հյուսիս-արևմուտքում՝ Փայաջուկում: Ամուրյան Ա., Հ.Յ.Դաշնակցությունը Պարսկաստանում 1890-1918, Թեհրան, 1950, էջ 11-17:

²¹ Կիտուր Ա., Պատմություն Ա.Դ. Հնչակեան..., էջ 396:

նպատակով²²: Հետագայում, Թավրիզի ինքնապաշտպանության ժամանակ, դաշնակցականների զենքի արտադրության և տեղափոխման հմտությունները օգտակար եղան նաև իրանցի սահմանադրականներին:

Հայ հեղափոխականների մասնակցությունն Իրանի Սահմանադրական շարժմանը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով²³.

• Ցարական Ռուսաստանում դարասկզբին անց կացվող վարչական, հողային և այլ բարեփոխումների հետ մեկտեղ, կառավարությունը պետական մակարդակի վրա սկսեց վերահսկել տարածքային և էթնիկ անջատողական բոլոր շարժումներն ու ձգտումները (ֆինների, լեհերի, հրեաների, հայերի և այլոց նկատմամբ): Կառավարության դիրքորոշումը հետևյալն էր. «հետևողական լինել այն հարցում, որպեսզի ոչ մի ազգային տարր մեծամասնություն չկազմի կայսրության ռազմավարական կարևորություն ունեցող և ոչ մի նահանգում»²⁴: Նշված բարեփոխումների շարքից էր նաև Կովկասի փոխարքա Գ.Գուլիցինի բոլոր հայկական դպրոցների և բարեգործական (մարդասիրական) միությունների փակման հրամանը²⁵: 1903 թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ II հաստատում է հայ եկեղեցու կալվածքները և գույքը բռնագրավելու մասին օրենքը, որի համաձայն հայկական եկեղեցապատկան կալվածքներն ու եկամտաբեր գույքն անցնում էին ռուսական համապատասխան նախարարությունների տնօրինության տակ²⁶: Ցարական իշխանությունների այս հայահալած քաղաքականությունն ազդեց նաև Իրանում հայկական համայնքի տրամադրությունների վրա՝ դժգոհություններ առաջացնելով նաև ռուսամետ իրանահայերի շրջանում²⁷:

²² Ամուրյան Ա., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում..., էջ 42, Հ. Բերբերյանը իր աշխատության մեջ ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հայտնում «Խարիսխ» զինագործարանի մասին տե՛ս Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911: The Love for Freedom Has No Fatherland, Westview Press, 2001, pp. 49-50:

²³ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., pp. 67-98.

²⁴ Ամուրյան Ա., «Ցարական Օսթրակայի Արխիվը», գիրք Ա, Թեհրան, 1978, էջ 62-63:

²⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան 1981, էջ 350-351; Suny R., Armenia in Modern History, Indianapolis, Indiana University Press, 1984, p. 47.

²⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 350-351:

²⁷ Chaqueri C., Introduction to the Armenians of..., p. 5.

- XX դարասկզբին Անդրկովկասում հայերը բախվեցին ավելի ընդգծված հակահայկական տրամադրությունների հետ. 1905-1906 թթ., ռուսական իշխանությունների թողտվությամբ հայերի և իսլամադավանների միջև բախումները ստիպեցին հայկական կուսակցություններին վերանայել իրենց բաց ազգայնական գործելաձևը, վերադառնալ իրենց դիրքը կովկասյան հասարակության մեջ: Վերջիններս ընդգրկվեցին սոցիալ-դեմոկրատական ուղղվածության այնպիսի հեղափոխական շարժումներում, որոնք առաջարկում էին ավելի «արդյունավետ» համագործակցություն²⁸:

- Քանի որ Սահմանադրական շարժումն առաջին հերթին ուղղված էր Իրանում օտարերկրյա, մասնավորապես ռուսական տիրապետության դեմ, ուստի հայ և իրանցի հեղափոխականները միավորվեցին ընդհանուր գաղափարի շուրջ:

- Ցարական կառավարությանը վրդովվեցնում էր հատկապես շահական կառավարության անտարբեր մոտեցումը հայ հեղափոխական կազմակերպությունների կողմից Իրանի տարածքից Ռուսաստանի դեմ իրականացվող քարոզչական ու ահաբեկչական գործողությունների նկատմամբ:

- 1905 թ. Օսմանյան ագրեսիան Իրանի նկատմամբ²⁹ նույնպես իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ Իրանում ապրող հայ ազգաբնակչության վրա, և անհանգստության առիթ տվեց հայ հեղափոխականներին:

- 1908 թ. ստուլիպինյան բռնությունների արդյունքում մեծացավ հակացարական տարրերի, այդ թվում նաև հայ հեղափոխականների հոսքը Կովկասից Իրան (հատկապես երկրի հյուսիս-արևմտյան շրջանները), որտեղ հեղափոխական գործունեության պայմանները շատ ավելի ոլորին էին: Փաստենք, որ կովկասահայերի և իսլամադավանների միջև տեղի ունեցած սարսափելի ընդհանրումներից մեկ-երկու տարի հետո, Իրանի սահմանադրական հեղափոխությունն ընկալվում էր որպես ընդհանուր հասարակական պայքարի մի «հրապարակ», որտեղ գաղափարական ընդհանրությունը հնարավոր էր դարձնում նրանց համագործակցությունը:

²⁸ Приложение к газете "Гнчак" № 3 об армяно-мусульманской резне в Баку 9-10 февраля 1905г., ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 68, թթ. 1-2.

²⁹ Մանրամասն տե՛ս Բայրուրյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), Երևան, 1974:

• 1906 թ. ՀՅԴ և Ա.Դ. Հնչակյան կուսակցությունները վերանայեցին նաև միջկուսակցական հարաբերությունները՝ փորձելով համագործակցության եզրեր գտնել նաև Իրանում: 1907 թ. ՀՅԴ և Ա.Դ. Հնչակյան կուսակցությունների միջև ստորագրվեց հռչակագիր՝ համատեղ գործունեության վերաբերյալ³⁰:

• 1906 թ. հուլիս ամսին իրանական կառավարությունն արգելեց Դաշնակցության պաշտոնական մարմին «Դրօշակը», որը 16 տարի շարունակ անարգել տեղափոխվում էր ժնկից Իրան, իսկ այնուհետև տարածվում «ըստ նշանակության»: Ռուսական ձնշման տակ իրանական կառավարության այս արգելքը նույնպես ազդեց Իրանում Սահմանադրական շարժմանը մասնակցելու Դաշնակցության որոշման վրա³¹:

• 1908 թ. Օսմանյան կայսրությունում պետական հեղաշրջումից և 1876 թ.-ի Սահմանադրության վերահաստատումից հետո երիտթուրքական Միություն և Առաջադիմություն կուսակցությունը հնչակյաններին և հատկապես Դաշնակցությանը կոչ էր անում դադարեցնել իրենց ընդդիմադիր գործունեությունն Օսմանյան կառավարության դեմ³²: Ընդամին ազգային կուսակցություններն կարողացան իրենց ռազմական ներուժը ուղղորդել Իրանում սահմանադրական կարգերի հաստատման նպատակին:

ՀՅԴ, Ա.Դ.Հնչակյան կուսակցությունը, այնպես էլ առանձին սոցիալ-դեմոկրատներ համագործակցում էին Իրանի և կովկասցի հեղափոխականների հետ և կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական կոալիցիայի մաս էին կազմում³³:

Խորհրդային պատմագրության մեջ Իրանի Սահմանադրական հեղափոխությանը հայերի մասնակցությանը վերաբերող որոշ հարցեր լրացուցիչ լուսաբանման կարիք ունեն: Գ. Հարությունյանը իր «1905-1911 թթ. Իրանական հեղափոխությունը և Անդրկովկասի բոլշևիկները» աշխատության մեջ նշում է, որ իրանական սոցիալ-դեմոկրատիան

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 45, թ. 1, «ՀՅԴ Ատրպատականի Կ.Կոմիտեի և Ա.Դ. Հնչակյան Կ. Պարսկաստանի Մ. Ճյուղերի Գործ. Հանձ. ուղերձը ընկերներին միավորելու բոլոր հայերի ուժերը՝ հաղթանակին հասնելու համար»: ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 3, թ. 67, «Հնչակ», № 2, փետրվար, 1907 թ.:

³¹ Դրոշակ, № 7, հուլիս, 1907, Դրոշակ, օգոստոս, 1908:

³² Մանրամասն տե՛ս Кочар М., Армянно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, Ереван, 1988.

³³ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., p. 116.

ստեղծվել է Անդրկովկասի բուլշևիկների անմիջական մասնակցության շնորհիվ³⁴։ Սակայն Խ. Չաքերին փաստում է, Կ. Կաուցկիի և Գ. Պլեխանովի հետստալինյան շրջանում հայտնաբերված արխիվային փաստաթղթերը և նրանց ուղղված Թավրիզի հայ սոցիալ-դեմոկրատների նամակները նոր լույս են սփռում այն փաստի վրա, որ սոցիալիստական դոկտրիններն Իրանում հիմնականում ձևավորվել են իրանահայ մտավորականների գաղափարական ազդեցության շնորհիվ³⁵։

Թավրիզի սոցիալ-դեմոկրատների խումբը (ԹՄԴԽ) ձևավորվել է 1905 թ. ամռանը Սահմանադրական շարժման սկզբնավորման փուլում, որի հիմնադիրներից են եղել Արշավիր Չիլինգարյանը, Վաստ Խաչատուրյանը, Սեդրակ II և Վռամ Փիլոսյանը և Տ. Դերվիշը (Տեր-Հակոբյան)։ Նշված գործիչներն Իրանի սահմանադրական շարժման ընթացքի և բնույթի մասին հոդվածներ են տպագրել գերմանական սոցիալիստական *Neue Zeit* ամսագրում³⁶։ Թավրիզի ինքնապաշտպանության շրջանում (1908-1909 թթ.) հայ սոցիալ-դեմոկրատները Թավրիզում նամակագրական կապի մեջ են եղել մարքսիստական տեսաբաններ և սոցիալ-դեմոկրատական առաջնորդներ Կ. Կաուցկիի և Գ. Պլեխանովի հետ³⁷։ Այդ նամակներում խմբի առանձին անդամներ վերջիններիս կարծիքն ու խորհուրդներն են հարցրել Իրանում սահմանադրական շարժման բնույթի և նրանում սոցիալ-դեմոկրատների մասնակցության վերաբերյալ³⁸։

³⁴ Арутюнян Г., Иранская революция..., с. 121.

³⁵ Chaqueri C., Armenian-Iranians and the Birth of Iranian Socialism 1905 to 1911, The Armenian of Iran, ed. by Chaqueri C., p. 81.

³⁶ Chaqueri C., Armenian-Iranians and the Birth of..., p. 86.

³⁷ Joseph Karakhanian to Georgi Plekhanov (September 1905), pp. 311-312; Archavir Tchilinkirian to Karl Kautsky (July 1908), pp. 313-316; Karl Kautsky's Reply to Archavir Tchilinkirian (August 1908), pp. 317-321; Archavir Tchilinkirian to Karl Kautsky (August 1908), pp. 322-323; Vasso A. Khachaturian to Georg V. Plekhanov (November 1908), pp. 324-330; Protokol № 1 of the Social-Democratic Conference, Sent to Georgii Plekhanov (October 1908), pp. 331-334; Archavir Tchilinkirian to Georgii V. Plekhanov (December 1908), pp. 335-337; Tigran Derviche to G. V. Plekhanov (December 1908), pp. 338-344; Archavir Tchilinkirian to Karl Kautsky (June 1910), pp. 345-346; Archavir Tchilinkirian to Karl Kautsky (October 1911), աղբյուրը՝ The Armenian of Iran... .

³⁸ Protokol № 1 of the Social-Democratic Conference, Sent to Georgii Plekhanov (October 1908), pp. 131-134, Tigran Derviche to G. V. Plekhanov (December 1908), pp. 338-344, աղբյուրը՝ The Armenian of Iran... .

1908 թ. Թավրիզի նահանգային խորհուրդը (ենջուման-ե Իյալաթի-ե Ագաթբայջան կամ Թավրիզի էնջումենը), սոցիալ-դեմոկրատների գաղտնի կենտրոնը (Մարքլագ-ե Ղայթի) և մոջահեդների խմբերը ձևավորեցին Թավրիզի հեղափոխական բանակը՝ Սաթթար և Բադիր խաների հրամանատարության տակ, որին անդամակցեցին մեծ թվով անդրկովկասցի հայեր։ Թավրիզի սոցիալ-դեմոկրատների երեսուն հոգանոց խումբը (ԹԱՂԽ), որոնց մեծամասնությունը հայեր էին, 1908 թ. հոկտեմբերի 16-ին խորհրդակցություն գումարեցին՝ շարժման հետագա ընթացքը քննարկելու նպատակով³⁹։ Քննարկումների ընթացքում խմբի ներսում սահմանադրական շարժման բնույթի և դրանում սոցիալ-դեմոկրատների մասնակցության հարցի շուրջ ձևավորվեցին երկու տարբեր ռազմավարական մոտեցումներ։ Խմբի մեծամասնության կարծիքը ներկայացնող Արշավիր Չիլինգարյանը և Վաստ Խաչատուրյանը այն տեսակետին էին, որ Իրանում անհրաժեշտ է աշխատավորությանն ու գյուղացիության մեջ ձևավորել դասակարգային պայքարի մոտեցումներ։ Այնուհետև ընդգրկել նրանց շարժման մեջ։ Նրանց ընդդիմախոսներ՝ Սեդրակի, Վռամ Փիլոսյանի և Տ. Տեր-Հակոբյանի կարծիքով Իրանը վերջերս էր թևակոխել արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացման փուլ և դեռ վաղ է խոսել սոցիալիստական ծրագրերի մասին, ուստի շարժման այս փուլում հարկավոր է ընդգրկվել դեմոկրատական պայքարի մեջ և համագործակցել հիմնականում սահմանադրական շարժման առաջնորդների հետ⁴⁰։ Հետագայում խմբի փոքրամասնության տեսակետը ներկայացնող անդամները՝ Վռամ Փիլոսյանը և Տ.Տեր-Հակոբյանը (Դերվիշ) գաղափարական և գործնական մեծ մասնակցություն են ունեցել նաև 1909 թ. «Իրանի Դեմոկրատական կուսակցության» (Ֆերքեյ-ե Դեմոկրատ-ե Իրան) կազմավորման գործում։ Վ. Փիլոսյանը և Տ.Տեր-Հակոբյանը գաղտնի, բայց բավականին արդյունավետ, համագործակցել են այդ կուսակցության հիմնադիրներից մեկի՝ մեջլիսի ծախակողմյան ներկայացուցիչ Սեյիդ Հասան Թաղի-Չադեի հետ⁴¹։ Տիգրան Տեր-Հակոբյանը «Դերվիշ» կեղծանունով անդամակցել է 1909 թ. օգոստոսից տալազրվող

³⁹ Afary J., *Armenian Social Democrats, the Democrat Party of Iran, and Iran-e Naw: a Secret Camaraderie, Iran and Iranian Studies*, p. 239.

⁴⁰ Afary J., *Social Democracy and the Iranian...*, pp. 32-37; Chaqueri C., *Armenian-Iranians and the Birth of...*, pp. 81-89.

⁴¹ Afary J., *Armenian Social Democrats...*, pp. 240-241.

Դեմոկրատական կուսակցության պաշտոնական մարմին՝ «Իրան-ե Նոու» թերթի խմբագրական կազմին⁴²։ Ինչպես նշում է Զ. Աֆարին, հայ սոցիալ-դեմոկրատները ներգրավված են եղել Դեմոկրատական կուսակցության ձևավորման յուրաքանչյուր փուլում, և նրանց համագործակցությունն իրանցի գործընկերների հետ հետագայում լուրջ հիմքեր ստեղծեց Իրանում ավելի ազդեցիկ քաղաքական կուսակցություններ ձևավորելու համար⁴³։

Մեկ այլ իրանական սոցիալ-դեմոկրատական խումբ ձևավորվել է Գիլյանում՝ Հնչակյան կուսակցության անմիջական ազդեցության տակ։ Ղուլամ-Հոսեյն խան Մոհամմադը⁴⁴ 1909 թ. գաղտնի կապի մեջ է մտել տեղի Հնչակյան կազմակերպության հետ՝ Գիլյանում սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության մասնաճյուղ հիմնելու նպատակով։ Համաձայն Ա. Կիտուրի, հնչակ Գր.Եղիկյանի անմիջական օգնությամբ այս խումբը թարգմանել է Հնչակյան կուսակցության ծրագիրը և որոշ փոփոխություններով համաձայնեցրել այն տեղական քաղաքական պայմաններին։ Ծրագրի թարգմանությունից հետո հնչակյաններ Գր. Եղիկյանը, Խ.Սիմոնյանը, Իս. Տեր-Հովհաննիսյանը և իրանցի Աբու Ղասեմ Ռեզազադեն, Աբու-Ֆազլ խանը, Ղուլամ-Հոսեյն խան Մոհամմեդը կազմեցին է մի «խառը» խումբ⁴⁵։ Սակայն 1910 թ. շարունակելով գաղտնի համագործակցությունը խմբի հայ անդամների հետ, որոշում են հիմնել բացառապես իրանցիներից կազմված Հնչակյան կուսակցության իրանական մասնաճյուղ։ Խումբը թարգմանեց և տպագրեց «Ի՞նչ են ասում Սոցիալ-դեմոկրատները» հնչակյան գրքուկը, որի շապիկին գրված է եղել. «Հրատարակություն Ս.Դ. Հնչակյան Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության էնգելի մասնաճյուղի Իրանի խմբի» (Ֆերբե-ե Սոսիալ-Դեմոքրաթ-ե Շո'րե-ե Անգալի, դաստե-ե Իրան)⁴⁶։ Հոգևորականության ճնշումների տակ 1911

⁴² Chaqueri C., Armenian-Iranians and the Birth of..., pp. 99-100.

⁴³ Afary J., Social Democracy and the Iranian..., pp. 32-37.

⁴⁴ Բեյ Օսթովան, հետագայում Մեջլիսի պատգամավոր, 1920 թ. դարձավ Գիլյանի Առաջին Հանրապետության նախագահ՝ Միրզա Զուլեթ խանի կառավարության անդամ։

⁴⁵ Հիմնականում գաղափարական քարոզչություն էին իրականացնում կասախական շրջանների ձկնորսների շրջանում։ Կիտուր Ա., Պատմություն Ս.Դ. Հնչակեան..., էջ 403։

⁴⁶ Հատկանշական է, որ տնտեսական, վարչական և այլ բարեփոխումներ իրականացնելու առաջարկներից բացի, համաձայն խմբի ծրագրի՝ Իրանը իր կատարյալ անկախությունը կարող էր ձեռք բերել՝ օգտագործելով տարածաշրջանում բրիտանական և ռուսական գերտերությունների քաղաքական և տնտեսական մրցակցությունը։ Կառավարությունը հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնի

թ. հունվարի 11-ին, խումբը հրաժարվեց իր անվանման ոչ իրանական ծագում ունեցող «հնչակյան» բառից⁴⁷:

Որոշ ժամանակ անց, խումբը իրանական կազմով, առանձին գործունեություն ծավալեց՝ անմիջական կապի պահպանելով հայ հնչակյանների, հատկապես Գր. Եղիկյանի հետ: Չաքերին փաստում է, որ հենց այս նույն Գր. Եղիկյանի և նրա ընկերների հետ են համագործակցել Ս. Օրջոնիկիձեն և ուրիշ բոլշևիկներ: Խումբը վերջիններիս օգնել է Իրանում ծավալել ոչ միայն հեղափոխական գործունեություն, այլև Իրանի տարածքով՝ Թավրիզ-Էնզելի-Բաքու-Ռուսաստան գծով Ռուսաստան տեղափոխել բոլշևիկյան գաղտնի հրատարակություններ և նրա մարմին «Իսկրա»-ն: Այս իրողությունը նույնպես շրջանցվել է խորհրդային ժամանակաշրջանի Իրանի սահմանադրական շարժմանը նվիրված աշխատություններում, որոնցում ի հավելումն այդ բոլորի Հնչակյան կուսակցությունը ներկայացվում է, որպես «մանր բուրժուական», ազգայնական կուսակցություն⁴⁸:

Խոսելով Թավրիզի քաղաքացիական ինքնապաշտպանությանը (1908-1909 թթ.) հայերի մասնակցության հարցի շուրջ Մ.Իվանովը հանիրաճի հետևյալ դատողությունն է բերում. «Մինչև 1908 թ. դաշնակցականները չեն մասնակցել Թավրիզի ինքնապաշտպանությանը: Աշնանը 1908 թ., երբ թավրիզցիները հետ շարտեցին հետադիմական գործերը դաշնակները որոշեցին մասնակցել իրանական հեղափոխությանը»⁴⁹: Սակայն մեկ այլ ռուս հեղինակ Գ. Շիտովը իր աշխատության մեջ նշում է, որ քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում Թավրիզում էին գտնվում Կովկասից ժամանած 14 հոգի հայ սոցիալ-դեմոկրատներ, 50 դաշնակ, 26 վրացի, 4 ռուս և 8 դադստանցի⁵⁰: Ավելացնելով նաև, որ

Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության ծավալապաշտական քաղաքականությանն Իրանում: Ծրագիրը անդրադառնում էր նաև Օսմանյան կայսրությունից ելքո, «անցանկալի», «վտանգավոր» պանիսլամական շարժումների տարածման խնդրին և նշում, որ իրանական քաղաքական շրջանները պետք է զգոն լինեն դրանց նկատմամբ: Բոլոր ուժերը, չնայած ազգային և կրոնական պատկանելության, պետք է համախմբվեն հանուն մեկ գաղափարի՝ Իրանում սահմանադրական կարգերի հաղթանակի: Խմբի ծրագիրը տեսնելու Chaqueri C., *Armenian-Iranians and the Birth of...*, pp. 89-92:

⁴⁷ Կիտուր Ա., Պատմություն Ա.Դ. Հնչակեան..., էջ 402:

⁴⁸ Chaqueri C., *Armenian-Iranians and the Birth of...*, pp. 88-89.

⁴⁹ Иванов М., *Иранская революция...*, с. 377.

⁵⁰ Шумов Г., *Персия под властью...*, с. 120-121.

«Հայկական «Ղաշնակցություն» կուսակցությունը, որն իրեն անվանում է սոցիալիստական, սկզբում չէր միջամտում շարժման ընթացքին: Վիենայի 1907 թ., իսկ հետո նաև Շվեյցարիայի կուսակցական վեհաժողովներից հետո, նրանք որոշեցին գործուն մասնակցություն բերել շարժմանը»: Կանգ առնելով XIX դարավերջին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած հայկական կոտորածների վրա՝ Շիտովը, շարժման սկզբնական փուլում Ղաշնակցության զգուշությունը, ապա հետագայում, Թավրիզի ինքնապաշտպանության ժամանակ, հայ հեղափոխականների ակտիվ մասնակցությունը բացատրում է նրանով, որ կուսակցությունը հայ ժողովրդի տառապանքները չավելացնելու համար աշխատում էր շատ աչքի չընկնել Իրանում: Հեղինակը գերմանական պարբերականի *“Asien” Der Kaukasus und die Revolution in Persien, 1909, jan., 8, s.118/* հաղորդած տվյալների հիման վրա նշում է, որ Ղաշնակցությունը Շվեյցարիայում տեղի ունեցած ժողովի որոշմամբ՝ Բաքվում, իրանական հեղափոխության նպատակների համար է, փոխանցել 40 000 ռուբլի և ուղարկել 20 երիտասարդ կամավոր»⁵¹:

Փաստերը վկայում են, որ Իրանի սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցությունը սկսվել է դեռևս 1907 թ., սակայն այն ավելի լայն տարածում ստացավ Թավրիզի 1908-1909 թթ. ինքնապաշտպանության ընթացքում:

1908-1912 թթ. Ղաշնակցության գործունեության կենտրոնները ռուսական իշխանությունների կողմից հետապնդվելու պատճառով՝ Կովկասից տեղափոխվեցին Թուրքիա և Իրան: Թավրիզի Կ. Կոմիտեն ուներ մասնաճյուղեր գրեթե ողջ Հյուսիսային Իրանում՝ Ուրմիա, Սալմաստ, Խոյ, Ջուլֆա, Ղարադաղ, Գիլյան (Ռեշտ, Էնզելի, Աստարա), Մազանդարան, Ղազվին, Նոր-Ջուղա, Թեհրան (Թեհրանի կոմիտեն հետագայում, 1912 թ. դարձավ Կենտրոնական կոմիտե): Այս մասնաճյուղերի բոլոր խնդիրները, հրահանգները, ցուցումները տրվում էին Թավրիզի «Վրեժ» Կ.Կոմիտեի կողմից (հին հայկական տեղանվան Ղավրեժ բառի կրճատ ձևն է)⁵²:

1907 թ. Շուտուզարդի Երկրորդ Սոցիալիստական ինտերնացիոնալին միացավ նաև ՀՅԴ՝⁵³ Սոցիալ-դեմոկրատական

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Ամուրյան Ա., ՀՅ. Ղաշնակցությունը Պարսկաստանում..., էջ 41-42:

⁵³ Ազգայնական և սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարախոսության այս դուալիզմի

գաղափարախոսությունն իր դասակարգային պայքարի դրույթներով ապահովում էր նաև Իրանում սահմանադրական շարժմանը կովկասյան և տեղական կուսակցությունների մասնակցության գաղափարական ընդհանրությունը: Եվ ուղղված էր առաջին հերթին ցարական իշխանությունների վարած քաղաքականության, սահմանադրական շարժման նկատմամբ նրա կոշտ դիրքորոշման դեմ: Սակայն հայ հեղափոխականները մի շարք խնդիրներից ելնելով՝ աշխատում էին չեղնալ Իրանում տեղ գտած հեղափոխական գործընթացներում:

Կուսակցությունների կենտրոնական մարմիններին հատկապես անհանգստացնում էին այնպիսի հարցեր, ինչպես օրինակ. 1. Ի՞նչ կարգի աջակցություն է պետք ցույց տալ Իրանում սահմանադրության կողմնակիցներին, որպեսզի դա օգտակար լինի ոչ միայն Իրանում ապրող, այլև Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի համար: 2. Ինչպես մասնակցել շարժմանը, որպեսզի այն չհանգեցնի հայերի և հատկապես իրանահայերի նկատմամբ բացասական դրսևորումների: 3. Ինչպիսի՞ն են Իրանի Սահմանադրական հեղափոխության գաղափարական հիմքերը և այլն:

ՀՀԴ մարմիններում ձևավորվեցին հակադիր երկու տեսակետներ: Շարժմանը բարոյական մասնակցություն ցույց տալու կողմնակիցները գտնում էին, որ մասնակցությունը կսպառնա կուսակցության ուժերը, որոնք հետագայում հարկավոր կլինեին հակաթուրքական պայքարում: Այս տեսակետի կողմնակիցները մտավախություն ունեին, որ իրանցի հեղափոխականների պարտության պարագայում հարվածի տակ կդնեն իրանահայությանը, որոնք կուսակցական ուժերի հեռանալուց հետո, կարող էին կրոնական մոլեռանդության թիրախ դառնալ: Սակայն գործուն մասնակցության կողմնակիցները պնդում էին, որ միացյալ պայքարը իրանցիների կողքին՝ իրանահայերին նույնպես հնարավորություն կտա օգտվելու սահմանադրական հավասար իրավունքներից⁵⁴:

համար ժամանակին հաճախ քննադատությանների էին արժանանում ինչպես Ղաշնակցական, այնպես էլ Հնչակյան կուսակցությունները: Նրանց մեղադրում էին սոցիալիստական գաղափարախոսության լոգովածության և ազգայնական դրսևորումների մեջ Ղրոշակ, օգոստոս, № 8, 1907, սեպտեմբեր, № 9, 1907: Հնչակյանների մասին՝ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 3, «Հնչակ», Ս. Սապահ-Գիլեան, 1907, № 2, թթ. 63-65:

⁵⁴ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 523-523:

1907 թ.-ից սկսած իրանցի սահմանադրականները խորհրդատվության և աջակցություն ստանալու նպատակով դիմել են Թավրիզում ՀՅԱՄԿ և Ատրպատականի Կենտրոնական կոմիտեին՝ իբրև հեղափոխական անցյալ և փորձառություն ունեցող կուսակցության⁵⁵:

1907 թ. փետրվար-մայիս Կիեննայում անցկացվող ՀՅԱ Չորրորդ Ընդհանուր ժողովը որոշում է աջակցել սահմանադրականներին և հանձնարարում դաշնակցական մարմիններին ձեռք առնել բոլոր հնարավոր միջոցները շարժման զարգացմանը նպաստելու համար: ՀՅԱ Կ. Բյուրոն շուտով Իրան է գործուղում իր անդամներին՝ տեղում իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով⁵⁶:

Նույն թվականի դեկտեմբերին իրանական Մեջլիսի դեմոկրատական թևի և ՀՅԱ ներկայացուցիչների միջև տեղի են ունեցել բանակցություններ: Բանակցությունների մանրամասները Ռոստոմը հայտնում է Թեհրանից իր 1908 թ. հունվարի 10-ին ՀՅԱ Բյուրոյին հասցեագրված նամակում, որին կից նաև բանակցությունների արձանագրությունը⁵⁷:

Քաղաքացիական (1908-1909 թթ.) պատերազմը սկսվելուց ամիջապես հետո ՀՅԱ Ատրպատականի Կ. Կոմիտեն իր աջակցությունը ցույց տվեց նաև Թավրիզի ինքնապաշտպանության առաջնորդ Սաթթար խանի բանակին⁵⁸: Թեև վերջինիս տնօրինության տակ կային տեղացի և Կովկասից ժամանած մոջահեդների բավականին մեծ կազմավորումներ՝ հագեցած ժամանակակից զենքով, սակայն նրանցում թույլ էր կազմակերպվածությունը և մարտական գործողություններ վարելու փորձը: Դաշնակցականները Սաթթար խանին են տրամադրել զինված ստորաբաժանումներում կազմակերպվածություն հաստատելու մասին 17 կետից բաղկացած

⁵⁵ Էմար Հ. (Հովսեփ Հովհաննիսյան), Եփրեմ, Թեհրան, 1964, էջ 104; Վարանդյան, Հ.Յ. Դաշնակցության..., հ. Բ, էջ 264:

⁵⁶ Դրոշակ, 1907, № 5, Վարանդյան, Հ.Յ. Դաշնակցության..., հ. Բ, էջ 261: Գործում մասնակցության պաշտոնական որոշումը սկզբում ընդունվել է Ատրպատականի Կենտրոնական կոմիտեի կողմից 1908 թ. օգոստոսի 19-ին Իրանում, պետական հեղաշրջումից մի քանի ամիս անց: 1909 թ. սեպտեմբերին Վարնայում անց կացվող կուսակցության Հինգերորդ Ընդհանուր համագումարում այն հաստատվել է պաշտոնապես: Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., p. 128.

⁵⁷ Մանրամասն տե՛ս Ռոստոմ, խմբ. Հ. Տասնապետյան, Լիբանան 1979, էջ 164-169: Ռոստոմ, Նամականի, Պեյրուք, 1999, էջ 431-439; Վարանդյան Ս.,

Հ.Յ. Դաշնակցության..., հ. Բ, էջ 270-271:

⁵⁸ Նույն տեղում:

առաջարկ: Ինչպես փաստում է Հյուրի Բերբերյանը, համաձայն պայմանագրի հայերեն և պարսկերեն տեքստերի, 1908 թ. օգոստոսի 22-ին Ղաշնակցականների և մոջահեդների միջև ստորագրվել է համաձայնագիր, ըստ որի կազմվելու էր յոթ հոգուց բաղկացած մի խառը հանձնախումբ (կոմիտե): Այն զբաղվելու էր ողջ Իրանում սահմանադրական կարգերի վերահաստատմամբ: Կազմվել է նաև երեք հոգուց բաղկացած մեկ այլ հանձնախումբ՝ ներքին ռազմական և արտաքին քաղաքական գործերը վարելու նպատակով, որին անդամակցեցին նաև Կովկասից ժամանած Սև Քարեցի Սաքուն իր ֆիդայական խմբով, այնուհետև Քեռին (Արշակ Գաֆալյան)⁵⁹ և Ռոստոմը⁶⁰: Հայ ֆիդայիները և Սաթթարի ազգային-հեղափոխական մոջահեդների բանակը 1908թ աշնանից մինչև 1909 ապրիլ ամիսը, մարտական խմբեր տեղափոխելով Իրանի հյուսիսային շրջանները, համատեղ հանդես են եկել Ալվարի, Սոֆիանի, Մարանդի ինքնապաշտպանական մարտերում: Ինքնապաշտպանություն են կազմակերպել նաև Մուժումբար հայկական գյուղում⁶¹:

Սակայն Թավրիզի ինքնամյա պաշարամից հետո, օտար հպատակների կյանքի և գույքի պաշտպանության և առևտրական ճանապարհները բաց անելու պատրվակով 1909 թ. ապրիլի 25-ին ռուսական զորքերը գեներալ Սանարսկու հրամանատարությամբ մուտք գործեցին Թավրիզ⁶²: Ռուսական արտաքին գերատեսչության հրամանով բոլոր ռուսապատակ ֆիդայիները պետք է զինաթափ արվեին և արտաքսվեին Իրանից⁶³: Ռոստոմը հարկադրված անցնում է Վան, իսկ Քեռին՝ Սալմաստ⁶⁴:

Թավրիզի ինքնապաշտպանության շրջանում հնչակյան կողմի մասնակցության մասին տեղեկությունները սահմանափակ են: Սակայն որոշ աղբյուրներ փաստում են, որ հնչակյան կողմը, չնայած մասնակցության վերաբերյալ կուսակցության ներսում եղած

⁵⁹ Քեռին ՀՅԴ կենտրոնական մարմինների հրամանով Կովկասից Իրան անցավ 25 հոգանոց զինված ֆիդայական արշավախմբով:

⁶⁰ Թավրիզի հայկական թաղամասերից մեկում Ռոստոմը հիմնեց պայթուցիկների պատրաստման լաբորատորիա: Վարանդյան Մ., Հ.Յ.Ղաշնակցության ..., հ. Բ, էջ 273:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 277-280:

⁶² Сборник дон. док., 1911, вып. 2, с. 107.

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ 1909թ. Քեռին վերադարձավ Թավրիզ և միացավ դեպի Թեհրան արշավող եփրեմ խանի հրամանատարության տակ գտնվող զորախմբին: 1911թ. իր վերակազմյալ խմբով մասնակցեց գահընկեց շափի և Սալար էդ-Ղուլեի դեմ մղվող կռիվներին, էջ 75:

տարակարծությունների, նույնպես մասնակցել է Թավրիզի ինքնապաշտպանությանը: Կուսակցության Թավրիզի գործադիր մարմինները Սաթթար խանին են հանձնել իրենց տրամադրության տակ եղած 80 հրացան: Համաձայն Ա. Կիտուրի, հնչակյանները, որոնց ներկայացնում էր Ռաֆայել Մովսիսյանը, Սեդրակ Բանվորյանի (Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության «ՈՍԴԲԿ» ներկայացուցիչ) և Ռոստոմ Ղարախանյանի (ՀՅԴ ներկայացուցիչ) հետ միասին մասնակցել են Թավրիզում Սաթթար և Բադիր խաների «զաղտի ռազմական խորհրդին»⁶⁵: Այս տարբեր քաղաքական հոսանքների համագործակցությունը հիմք դրեց 1909 թ. հուլիսին Գիլյանում 200 հոգանոց մարտական խմբի կազմավորմանը, որի մի մասը Եփրեմ խանի հրամանատարությամբ մասնակցեց նաև Ռեշտի զինանոցի գրավմանը, իսկ այնուհետև Թեհրանի արշավանքին 1909 թ. (փետրվար-հուլիս): Մարտական այս խումբը բաղկացած էր յոթ ենթախմբերից՝ 1) 23 վրացի սոցիալ-դեմոկրատներից՝ Վալիկոի հրամանատարությամբ 2) 21 հնչակյաններից՝ Պետրոս Մելիք Անդրեասյանի հրամանատարությամբ, 3) 50 իրանցի սոցիալ-դեմոկրատներ՝ Ղուամ-Հոսեյին խան Մոհամմադի (Քեյ Օսթվան) հրամանատարությամբ՝ զինված Թիֆլիսում հնչակյանների տրամադրած զենքով; 4) 14 դաշնակցականներ՝ Եփրեմ խանի հրամանատարության տակ; 5) 45 մոջահեդներ՝ Սաթթար խանի զվարճությամբ; 6) 46-ը՝ Բադր խանի հրամանատարության տակ և 7) մեկ խումբ էլ (թիվը չի նշում) կազմված կովկասյան թուրքերից: Սրանց միացավ նաև մեկ այլ խումբ՝ Մոխջե Սուլթանի հրամանատարության տակ⁶⁶:

Հնչակյան Ա.Դ. կուսակցության ներկայացուցիչները նաև 1908 թ. վերջին Թավրիզում բանակցություններ են վարել և համաձայնագիր են ստորագրել իրանական մոջահեդների Սոցիալ-դեմոկրատական (Էջթեմայուն-ե Ամյուն) կազմակերպության հետ: Համաձայնագիրը բաղկացած է եղել ինը կետից: 1908 թ. նոյեմբերին կողմերը փոխադարձ համաձայնությամբ՝ որոշում են իրանում գործել սոցիալ-դեմոկրատական սկզբունքներին համաձայն: Ըստ որի հնչակյան կողմը պետք է Սահմանադրական հեղափոխության նպատակների

⁶⁵ Կիտուր Ա., Պատմութիւն Ա.Դ. Հնչակեան..., էջ 399-400; Afary J., The Iranian Constitutional..., pp. 238-239.

⁶⁶ Նույն տեղում:

համար «ռազմական, նյութական և մարդկային օգնություն տրամադրեր Իրանին»: Մի քանի շաբաթ անց հնչակյանները Բաքվից ենթելի փոխափոխեցին զենքի առաջին բաժինը⁶⁷:

1908 թ. փետրվարից, Թավրիզի ինքնապաշտպանությանը, համընթաց հեղափոխական խմորումներ սկսվեցին նաև Ռեշտում, որտեղ նույնպես կենտրոնացել էին մեծ թվով Կովկասից ժամանած իրանցի, հայ, վրացի, ազերի հեղափոխականներ և ֆիդայիներ: Թեհրանում ռուսական զործերի հավատարմատար Սաբլինը 1908 թ. փետրվարի 21-ին հաղորդում էր. «Ռեշտում այդ հեղափոխականների պատճառով դրությունը բավականին լարված է: Գիյանում վերջիններս հեղափոխական բուռն գործունեություն են ծավալել և վերաբացում են էնջումենները⁶⁸»:

Թեև Իրանում Սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցության վերաբերվող հարցերից ամենաուսումնասիրվածը Եփրեմ խանի ռազմական հաղթանակներին վերաբերվող հարցերն են, սակայն Իրանի սահմանադրական շրջանին վերաբերվող որոշ աշխատություններում այս առումով ևս լուրջ բացթողումներ և ոչ լիարժեք գնահատականներ կան: Օրինակ՝ Մ. Ռեզա Ղոզսը «Իրանը XX դարում» գրքում նշում է, որ Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կոմիտեն միապետական ուժերի դեմ Գիյանում հեղափոխական շարժում կազմակերպելու նպատակով՝ այնտեղ է գործուղել Գրիգորի (Սերգո) Օրջոնիկիձեին և դաշնակ Եփրեմ խանին⁶⁹: Հարկ է նշել, որ Եփրեմ խանի մասնակցությունը սահմանադրական շարժմանը սկսվել է Թավրիզի ինքնապաշտպանությանից առաջ 1906 թ., որպես ՀՅԴ Գիյանի կոմիտեի պատասխանատու, նա կապի մեջ էր Ռեշտի իրանցի ազգայնականների հետ, քանի որ կիսում էր ՀՅԴ այն անդամների տեսակետը, որ Ղաշնակցությունը պետք է գործուն մասնակցությունը ունենա Իրանում սահմանադրական կարգերի հաստատման գործին: Այլ հարց է, որ Եփրեմ խանի և Օրջոնիկիձեի միջև հնարավոր է, որ եղել է որոշակի համագործակցություն: Եփրեմ խանը պարբերաբար անցել է Կովկաս, համագործակցել տեղի սոցիալ-դեմոկրատների հետ և զինամթերք տեղափոխել Գիյան⁷⁰: Ինչ

⁶⁷ Կիտուր Ա., Պատմություն Ս.Դ. Հնչակեան..., էջ 400:

⁶⁸ Сборник дил. док., 1911, вып. 2, с. 1.

⁶⁹ Реза Годс М., Иран в XX веке..., с. 59.

⁷⁰ Էլմար Հ., Եփրեմ, էջ 214-217, 224:

վերաբերվում է Օրջոնկիժեի գործունեությանը Գիլյանում, ապա նա, Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտեի որոշմամբ Իրան է ժամանել միայն 1909 թ. աշնանը⁷¹, Թեհրանի գրավումից և շահին գահընկեց անելուց մի քանի ամիս հետո միայն: Օրջոնկիժեն բացի նրանից, որ գաղափարական գործունեություն է ծավալել մերձկասպյան նահանգներում, նա նաև, ինչպես նշում է Գ. Հարությունյանը, Էնզելիից Անդրկովկաս և Ռուսաստան էր ուղարկում արգելված հեղափոխական գրականություն և պարբերաբար կազմակերպում դրամահավաքներ բոլշևիկյան հրատարակություններին օժանդակելու նպատակով: Ինչպես նաև այստեղից գումարներ էր փոխանցում այդ ժամանակ Փարիզում բնակվող Վ.Լենինին⁷²:

1908 թ. հոկտեմբերին Ռեշտում ձևավորվեց «Սաթթար» հեղափոխական կոմիտեն: Այս կոմիտեն կապեր հաստատեց Կովկասի Սոցիալ-դեմոկրատական, Սոցիալ-հեղափոխական և ՀՅԴ կուսակցությունների հետ⁷³: Մի քանի դաշնակցականներ, այդ թվում նաև Եփրեմ խանը, անդամակցեցին «Սաթթար» կոմիտեին⁷⁴: Ռեշտի տեղական էնջումանի (Անջուման-ե այալաթ) հետ համատեղ կոմիտեն իր ծեռքը վերցրեց հեղափոխական շարժման կազմակերպման և Ռեշտի զինանոցի գրավման գործը: Երվանդ Աբրահամյանը նշում է, որ Եփրեմ խանի ջոկատում Ռեշտի գրավման ժամանակ կային Բաքվից ժամանած 35 վրացի և 20 հայ⁷⁵: Ռեշտի և Էնզելիի գրավումուց հետո Եփրեմի շուրջ համախմբված 90 մարտիկներից 40-ը հայեր էին (20 վրացի և 30 պարսիկ), որոնք 1909 թ. ապրիլի 21-ին գրավեցին Ղազվինը⁷⁶:

Թեհրանում թուսական դիվանագիտական առաքելության կազմած ապրիլյան զեկույցը հայտնում է, որ արդեն ապրիլի սկզբին հազար հոգանոց հեղափոխական բանակը գրավել էր Էնզելի-Թեհրան ճանապարհը, իսկ ճանապարհի ամենակարևոր և կենտրոնական

⁷¹ Арутюнян Г., Иранская революция..., с. 134; Иванов М., Иранская революция..., с. 426.

⁷² Арутюнян Г., Иранская революция..., с. 140.

⁷³ Abrahamian Er., Iran between Two..., p. 99; Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., p. 132:

⁷⁴ Էնզելիում Եփրեմը հիմնում է նաև «Բարդ» հեղափոխական կոմիտեն, նույաես կազմված իրանցի և հայ անդամներից, էմար Հ., Եփրեմ, էջ 222:

⁷⁵ Abrahamian Er., Iran between Two..., p. 99.

⁷⁶ Сборник дип. док., 1909, вып. 2, с. 159.

հատվածը վերահսկում էր 100 հոգանոց ֆիդայական խումբը՝ Եփրեմ խանի հրամանատարությամբ, որոնք սպառնում էին շարժվել մայրաքաղաք, եթե շահը չվերահաստատի Սահմանադրությունը⁷⁷։ Մ. Իվանովը իր վերը նշված աշխատության մեջ այս հարցի կապակցությամբ նույնպես գրում է. «Գիլյանի հեղափոխական շարժմանը և դեպի Թեհրան ֆիդայիների արշավանքին «հարեցին» (прислазались) դաշնակների մի խումբ՝ Ռեշտում ադյուսի գործարանի սեփականատեր Եփրեմ Դավիդյանցի գլխավորությամբ։ Ընդ որում Իվանովը Եփրեմ խանին սկզբունքորեն անվանում է Եփրեմ Դավիդյանց չօգտագործելով ժողովրդի կողմից նրան շնորհված «խան» կոչումը։ Չենք կարող անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ Մ. Իվանովի աշխատության համար սկզբնաղբյուր է հանդիսացել Ա. Քասրավիի «Թարիխ-ե մաշրուֆ-ե Իրան» (Իրանի Սահմանադրության պատմություն) աշխատությունը, որում Քասրավին ճշգրիտ աղբյուրագիտական հենքի վրա, բավականին մեծ պատկառանքով և ակնածանքով է խոսում Եփրեմ խանի մասին և բարձր է գնահատում նրա կատարած ներդրումը Իրանի սահմանադրական շարժմանը⁷⁸։

1909 թ. հուլիսին Թեհրանի գրավումից և Մոհամմադ Ալի շահին գահընկեց անելուց հետո, Եփրեմ խանը Սեփահդարի ժամանակավոր կառավարությունում զբաղեցրեց Թեհրանի ոստիկանապետի պաշտոնը։ Շուրջ 100 հայ կամավորականներ, բախտիարական հեծյալների, մոջահեդների և կոզակական ջոկատների հետ համատեղ 1909 թ. աշնանից մինչև 1910 թ. գարուն միապետական ուժերի դեմ արշավանքի ժամանակ հնազանդեցրին՝ Ջենջանում մոլլա Դուբբան Ալիի, Արդեբիլում՝ դարադաղցի Ռահիմ խանի և շահսենյան հետադիմական ուժերին⁷⁹։

1910-1911 թթ. կառավարության և մեջլիսի ներսում ձևավորված դեմոկրատների և պահպանողականների հակամարտությունները, ինչպես նաև Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի արտաքին ճնշումները վերջնականապես կազմալուծել և թողտվության էին մատնել երկրի պետական ապարատը։ 1911 թ. հուլիսին Ռուսաստանից վերադարձած նախկին շահ Մոհամմադ Ալին թուրքմենական ցեղերի

⁷⁷ Сборник дуп. док., 1909, вып. 2, с. 148.

⁷⁸ Քասրավի Ա., Թարիխ-ե..., Թեհրան, 1379, (պարս.)։

⁷⁹ Հ.Յ. Դաշնակցություն, Եփրեմ, Պարսկական Սահմանադրություն (Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական Արխիվ), խմբ. Ա. Ամուրյան, Թեհրան, 1976, էջ 41-43։

աջակցությամբ սկսեց դեպի Թեհրան արշավանքի նախապատրաստություններ տեսնել: Մինևույն ժամանակ նրա հրահրմամբ՝ Ատրպատականում Շոջա էդ Դոուլեն, Քրդստանում՝ շահի եղբայր Սալար-էդ-Դոուլեն և այլ միապետական ուժեր հակակառավարական ելույթներ սկսեցին: Սահմանադրական կարգերի համար սպառնալիքի նման պայմաններում հակահեղափոխական ուժերի դեմ արշավանքի նախաձեռնությունը իրենց վրա են վերցնում Եփրեմ խանի հատուկ զորախումբը՝ կազմված հայ և պարսիկ կամավորներից և բախտիարական հեծյալները՝ Սարդար Բահադուրի գլխավորությամբ⁸⁰: 1911 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին միապետական Սարդար Արշադի ուժերի դեմ պայքարում Եփրեմ խանի հրամանատարության տակ եղել են շուրջ 300 հայ և իրանցի մարտիկներ (180-ը հայ)⁸¹: 1911 թ. սեպտեմբերին Եփրեմ խանի և Քեռու գլխավորությամբ 150 հոգանոց հայկական խումբը, 600 բախտիարական հեծյալների և 100 ժանդարմներից բաղկացած զորախմբերի հետ միասին պարտության մատնեցին Սալար-էդ-Դոուլենին⁸²:

Պատմագրության մեջ Եփրեմ խանի գործունեության վերաբերյալ մի շարք վիճելի տեսակետների ձևավորման պատճառներն են միայն գաղափարական չեն: Դրանց անշուշտ նպաստել են նաև միջամենային և ներկուսակցական հանգամանքներ: Ինչպես նշում է Հ. Բերբերյանը, Եփրեմ խանի Թեհրանի ոստիկանապետի պաշտոնը զբաղեցնելուց հետո, նրա և ՀՅԴ կուսակցության որոշ անդամների միջև եղել են որոշակի անհամաձայնություններ⁸³: Եփրեմ խանի ընդդիմախոսները գտնում էին, որ ՀՅԴ որպես հեղափոխական կուսակցություն, պետք է հեռու մնա իրանական քաղաքականությունից: Իսկ ՀՅԴ պատմագիր Մ.Վարանդյանը նշում է, որ այս տեսակետի կողմնակիցները բավականին ազդված են եղել ժամանակի ռուս հեղափոխականների

⁸⁰ Afary J., The Iranian Constitutional..., pp. 304-310; Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 529:

⁸¹ Ամուլյան Ա., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում..., էջ 160-162; W. Morgan Shuster, The Strangling of Persia, New York; Century, 1912, pp. 127, 135; էմար Հ., Եփրեմ, էջ 457-459, 473; Сборник дон. док., 1911, вып. 4, с. 57, 164.

⁸² Ամուլյան Ա., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում..., էջ 162-166; Դրոշակ, № 4, 1912:

Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional ..., pp. 152-155.

«ընկերավարական», «աշխատավորական» և «դասակարգային» գաղափարների⁸⁴:

1909թ. հեղափոխական կառավարությունում Եփրեմ խանի կողմից ոստիկանապետի պաշտոնը զբաղեցնելուց հետո դաշնակցականների և բոլշևիկյան ՌՍԴԲԿ-ի միջև գաղափարական հակասությունները իրանում ավելի սրվեցին: Գաղափարական նոր մրցավազք սկսվեց նաև ՀՅԴ և Ս.Դ.Հնչակյան կուսակցության միջև: Հայ սոցիալ-դեմոկրատներ Տ. Տեր-Հակոբյանի և Վ. Փիլոսյանի համագործակցությունն իրանի Դոմոկրատական կուսակցության հետ⁸⁵ նույնպես միանշանակ չի ազդել իրանում Դաշնակցության այդ թվում նաև Եփրեմ խանի քաղաքական կշռի վրա: Քանի դեռ սահմանափակ են իրանում Հնչակյան կուսակցության գործունեությանը վերաբերվող և Բաքվում եղած սոցիալ-դեմոկրատների հաշվետվությունների արխիվային փաստաթղթերն ուսումնասիրելու հնարավորությունները, իրանի սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցությանը վերաբերվող շատ հարցերին լիարժեք և համակողմանի պատասխան տալու համար առաջ են գալիս որոշակի դժվարություններ:

Լյնուամենայնիվ 1909 թ. Սահմանադրության վերահաստատումից հետո Հնչակյան կողմը մասամբ հեռացավ իրանի քաղաքական ասպարեզից: Սակայն Դաշնակցությունը դեռ շարունակում էր շարժման ընթացքի վրա ազդելու իր հետագա փորձերը: Չնայած կուսակցության և Եփրեմ խանի ներքին կոնֆլիկտին և այն հանգամանքին, որ Եփրեմ խանը միշտ չէ, որ կիսում էր իր ընկերների այն տեսակետը, որ կուսակցությունը պետք հեռու մնա իրանական քաղաքականությունից, ինչպես նշում է Հ. Բերբերյանը Եփրեմի մահից, հետո կուսակցությունն իրանում իրեն ավելի խոցելի էր զգում: Իսկ 1912 թ. Դաշնակցությունը հետզհետե սկսեց հեռանալ իրանի քաղաքական դաշտից⁸⁶:

⁸⁴ Վարանդյան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցության Պատմություն..., հ. Բ., էջ 297:

⁸⁵ Afary J., The Iranian Constitutional..., pp. 267-269.

⁸⁶ Եփրեմի գոհվելուց հետո Քեթին ստանձնում է հայկական գործադիր հրամանատարությունը և հաղթական վերադառնում է Թեհրան: Սակայն շուտով ստիպված է լինում անցնել Կովկաս, քանի որ առաջացած մի շարք քաղաքական անհամաձայնությունների պատճառներով ՀՅԴ որոշում է լուծարել իր մարտական խմբերը Թեհրանում: Էմար Հ., Եփրեմ, էջ 164; Ամուրյան Ա., Հ.Յ. Դաշնակցությունը Պարսկաստանում..., էջ 75:

Կուսակցության այս որոշման վրա նախ և առաջ ազդեց 1910 թ. օսմանյան գորքերի մուտքը Իրանի հյուսիսային շրջաններ⁸⁷: 1912 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Թեհրանում անցկացվող Առաջին տարածաշրջանային համաժողովում կուսակցությունը որոշեց խզել իր հարաբերություններն իրանական կառավարության հետ և հետ կանչել իր զինվորներին: Քանի որ սահմանադրական սկզբունքներից ներկայիս իրանական կառավարության նահանջի, Մեջլիսի փակված մնալու, ինչպես նաև Իրանի ներքին խնդիրներին օտարերկրյա տերությունների չափազանց միջամտության պայմաններում, կուսակցությունը հետագա պայքարն անիմաստ էր համարում: Սակայն միևնույն ժամանակ ներքին հրահանգներով դիմեց իր իրանական մարմիններին՝ անցնելով ընդհատակ՝ շարունակել գործադրել բոլոր ջանքերն Իրանում սահմանադրական կարգերի վերահաստատման, Մեջլիսի վերաբացման, դեմոկրատական տարրերի հետ համագործակցելու, աշխատավորության և գյուղացիության շրջանում սոցիալիստական սկզբունքների տարածման ուղղությամբ, ինչպես նաև իրանահայ համայնքի ինքնապաշտպանական խնդիրները կազմակերպելու նպատակով⁸⁸:

1905-1911թթ. Իրանում սահմանադրական կարգերի հաստատմանն ուղղված պայքարն իր տրամաբանական ավարտին չհասավ: Դրան գլխավորապես խոչընդոտեցին Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշումները, ինչպես նաև իր քաղաքական կենսունակությունը կորցրած իրանական կառավարության քաղաքականությունը: Սահմանադրական հեղափոխության հետագա ընթացքի նկատմամբ: Սակայն անվիճելի է, որ սահմանադրական կարգերի հաստատման համար պայքարող իրանցի և հայ, ազերի, վրացի հեղափոխականները, չնայած իրենց ազգային և կրոնական տարբերությանը, առաջնորդվում էին ընդհանուր հաղթանակի սկզբունքով և միասնական հանդես էին գալիս բացարձակ միապետության, Իրանում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության դեմ և ամենակարևորը՝ հանուն սահմանադրական կարգերի հաղթանակի:

⁸⁷ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., pp. 155, 181.

⁸⁸ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., p. 181.

**ON THE ISSUE OF THE ARMENIANS PARTICIPATION IN 1905-1911
IRANIAN CONSTITUTIONAL REVOLUTION**

The most soviet historiography researching devote to 1905-1911 Iranian Constitutional Revolution from the informative and historical point of view are of great value but for many decades, for suitable idealistic motives, they ignored and minimized the role of historical participation of Armenians on this movement. Nowadays, the issue is possible to analyze in a new and detailed way, which needs much deep research. later publications of the new western and Iranian researchings, as well as Armenian archive documents and periodicals make it possible to have not one sided estimation of Armenians military and ideological collaboration in Iranian Constitutional movement.